

ЩОДО ПИТАННЯ «ФАЛЬСИФІКАЦІЇ» ІДЕЙ К. МАРКСА ЗА ТВОРОМ Е. ФРОММА «МАРКСОВА КОНЦЕПЦІЯ ЛЮДИНИ»

Головна ідея статті полягає в тому, що аналіз Е. Фромма, зосереджений на «чистих» категоріях марксистської філософії, який присвячений викриттю фальсифікації його ідей радянськими комуністами, не вбачає однакової природи теорії Маркса і практики комуністів.

Ключові слова: фальсифікація марксистської філософії, комунізм, капіталізм, Е. Фромм.

Основная идея статьи в том, что анализ Э. Фромма, который рассматривает «чистые» категории марксистской философии, которая, в свою очередь, посвящена раскрытию проблемы фальсификации его идей советскими коммунистами, не усматривает одинаковой природы теории Маркса и практики коммунистов.

Ключевые слова: фальсификация марксистской философии, коммунизм, капитализм, Э. Фромм.

The main idea of the article is (In this article the author states) that E. Fromm's analysis which is concentrated on clear categories of the Marxist philosophy and which is devoted to the disclosure of falsification of his ideas by communists doesn't have the same character/nature of Marx's theory and communists' practice.

Key words: the falsification of Marks' theory, communism, capitalism, E. Fromm.

На сьогодні в світі склалося переважно критично-негативне ставлення до теорії марксизму. Це зумовлено, передусім, тим, що навіть без глибокого вивчення теоретичних засад цієї концепції в кожного з'явилося «моральне право» ставитися до неї відверто негативно саме через невдалий досвід втілення комунізму як державної ідеології СРСР, що мало місце протягом XX століття. Ця держава була створена на засадах вектору до «щасливого майбутнього», яка в процесі свого існування так стрімко «поривалася» до поставленої мети, що з поля зору випало головне – заради кого будується це «світле завтра», внаслідок чого людина, яка була цілком, перетворилася на людину-засіб і елементарно втомила її.

Ще за життя теорія К. Маркса зазнала широкої популярності та зіткнулася із гострою критикою. В історичному розрізі чітко прослідковується, як на початку XX ст. позитивне ставлення до неї перетворилося на державну ідеологію, що обіцяла людині небаченого досі всезагального блага (рівності й братерства). З плином часу кінцева ціль суспільного розвитку все віддалялася й важливим став власне процес переходу до неї. Крім того, зрозумілим стало усвідомлення, що кінцевої мети так ніхто і не

дістанеться. Це спричинило шквал негативної критики марксизму. І вже в другій половині XX ст. з'явилася праця Е. Фромма «Марксова концепція людини», яка говорить про фальсифікацію ідей комуністами Радянського Союзу, що вихолостили «гуманістичну» концепцію К. Маркса й присвоїли собі єдино правильне її розуміння. Це, у свою чергу, стало причиною того, що весь світ ототожнив марксистську концепцію з радянською практикою її втілення, тоді як це є помилковим. Е. Фромм прагнув вказати цю помилку й дати справжнє розуміння ідей К. Маркса. Питання про фальсифікацію останніх робить наше дослідження актуальним, оскільки його аналіз може дати змогу з'ясувати, чи насправді марксизм був викривлений радянською державною машиною і відповідно через це не досяг обіцяного блага.

Розглядом цього питання займалися С. Мареев, Є. Мареева [1], які розглядали етапи становлення неомарксистського світогляду, еволюцію його поглядів відносно суспільного розвитку. О. Тарасов [2] аналізував спадок Фромма для радикально мислячих людей, особливий наголос він зробив на концепції «соціального характеру», що притаманний певній соціальній групі і може бути нав'язаний

ззовні. А. Константинов [3] цікавився теорією «радикального гуманізму» Фромма, в якій він говорить, що будь-яке вчення – чи то релігійне, чи то світське, містить авторитарну й гуманістичну складову; при чому, якщо вчення знаходиться при владі, в ньому переважає радикальна тенденція, а якщо в опозиції – гуманістична.

Очевидним є той факт, який потрапляє в поле зору всіх дослідників, що Фромм, будучи членом соціалістичної партії США, відповідно неомарксистської орієнтації, прагнув створити програму партії, яка б ґрунтувалася на «гуманістичному» боці концепції К. Маркса. Але на наш погляд дослідження цього питання слід розглядати під іншим кутом зору: «Е. Фромм намагався показати чистоту засад марксистської концепції, аби відокремити її від радянських марксистів та практикою її втілення».

Метою статті є аналіз «гуманістичної» теорії К. Маркса, що, на думку Е. Фромма, не могла в принципі мати таких наслідків як практика комунізму Радянського Союзу. Для реалізації мети автором поставлені наступні завдання:

1. Проаналізувати головні поняття «чистого» марксизму.

2. Співвіднести ці поняття з їх практичним втіленням.

Найпоширенішою оманю, за Фроммом, є ідея про так званий матеріалізм Маркса, відповідно до якого Маркс начебто вважав головним мотивом людської діяльності прагнення до матеріальної вигоди, до зручностей, до максимального блага, «забезпеченості» свого життя і життя своєї сім'ї. Ця ідея доповнюється твердженням, що начебто Маркс не виказував жодного інтересу до індивіда та не розумів духовних потреб людини. Одночасно Марксова критика релігії ототожнюється із запереченням всіх духовних цінностей (адже духовність трактується цими інтерпретаторами виключно як віра в Бога) [4, с. 376-377].

Відповідно до вищезазначеного обіцяний «золотий вік» вбачається нам як повна керованість суспільства тоталітарною бюрократичною машиною; як повна втрата індивідуальної свободи заради всезагальної рівності; як об'єднання людей, матеріально забезпечених, людей-гвинтиків системи, що існують заради цієї системи. Поряд з таким баченням неймовірним є те, що мета Маркса полягала в духовній емансипації людини, у звільненні її від уз економічної залежності, у відновленні її особистісної цілісності, яка має допомогти їй відшукати шлях до єднання з природою та іншими людьми. Фактично, це був шлях індивідуалізму.

Фромм перед собою ставить за мету довести помилковість бачення Марксових ідей як знецінення людської особистості, оскільки, по-перше, теорія Маркса не говорить, що головним мотивом людської діяльності є матеріальна вигода; по-друге, істинна мета Маркса полягала у звільненні людини від тиску економічного примусу заради особистісного розвитку людини; по-третє, філософія Маркса є більше духовним екзистенціалізмом, що через

свою духовність протистоїть матеріалістичному досвіду ХХ ст. Серед причин викривлення філософії класика він розрізняє причини раціонального характеру (1) чисте невігластво, оскільки матеріалізм не вивчається в університетах; 2) узурпування радянськими комуністами марксизму й переконання цілого світу у повній відповідності їх практики та теорії до вихідного вчення; 3) розгляд теорії Маркса, що є критикою капіталізму, з позицій економічного та матеріалістичного світогляду; 4) розуміння радянськими комуністами соціалізму як певної форми капіталізму, а не кардинально відмінної від нього та ірраціонального, серед яких сприйняття Радянського Союзу та всього, що з ним пов'язано, як абсолютне зло через, напевно, епоху сталінізму. Останнє, за Фроммом, пов'язано з підсвідомим відчуттям антигуманістичного характеру системи без приватної власності на засоби виробництва [4, с. 377-378]. Надалі йде розгляд основних понять марксистської концепції.

Для розкриття поняття «історичного матеріалізму» Е. Фромм пропонує з'ясувати значення власне поняття «матеріалізм», який мовою філософів є твердженням, що в основі світу лежить рухома матерія; К. Маркс був матеріалістом в цьому значенні слова. Разом з тим, слід зазначити, що він висловлювався категорично проти такого матеріалізму, який вважав, що матеріальний субстрат лежить не лише в основі матеріальних процесів, але й психічних і духовних. Він боровся з цим механічним «буржуазним», «абстрактно-науковим матеріалізмом», який виключав зі своєї філософії розгляд суспільно-історичного процесу. Про «матеріалістичний базис» останнього як про фундаментальні умови людського існування Маркс говорив наступне: «...ми виходимо не з того, що люди говорять, уявляють собі, – ми виходимо також не з існуючих лише на словах, уявних людей, – аби від них прийти до справжніх людей; для нас відправною точкою є дійсно дієві люди, і з їх дійсно життєвого процесу ми виводимо також і розвиток ідеологічних відображень і відголосків цього життєвого процесу» [5, с. 25]. Конкретно про історію суспільства Маркс говорив як про історію виробництва, що є не лише відтворенням фізичного існування індивідів, а в більшій мірі певним способом їх діяльності, їх певним образом життя, що тотожне їм самим. «Те, ким вони є, співпадає з їх виробництвом – з тим, що вони виробляють, і з тим, як вони виробляють. Чим є індивіди – це залежить, відповідно, від матеріальних умов їх виробництва» [5, с. 19]. Таким чином, за словами Фромма, розгляд Марксом людини та історії з позицій не ідей, а дієвої людини та економічних і соціальних умов її життя, дає змогу відносити його концепцію не до буржуазного матеріалізму та ідеалізму, а до натуралізму в поєднанні з гуманізмом. З нашої точки зору, такий критерій віднесення концепції до філософського напрямку є формальним, оскільки натуралізм та гуманізм не можна не розглядати в рамках матеріалізму (їх зміст власне є альтернативою ідеалізму).

Поширеною помилкою при тлумаченні історичного матеріалізму є уявлення, що Маркс головним мотивом людської діяльності вважав жагу до грошей та матеріальних благ. Такий розгляд, за Фроммом, перетворює історичний матеріалізм на психологічну теорію, тоді як насправді перший підкреслює важливість способу виробництва людей, сукупність об'єктивних економіко-соціологічних факторів, які, у свою чергу, обумовлюють людське мислення і бажання. Тобто економічні умови стають причиною прояву конкретних (психологічних) прагнень індивідів. Розуміння Марксом історії, Фромм називає антропологічною інтерпретацією історії (тобто через дієвих людей-творців) [4, с. 381].

Припис Марксу думки, що глибинним мотивом людини виступає прагнення до максимальної вигоди, виглядає тим більше абсурдним, коли з'ясовується, що він розрізняв людські потреби на постійні (зберігаються за будь-яких умов і можуть лише трохи змінювати форму і напрям під впливом соціальних умов) та «відносні» (що зобов'язані своїм походженням певному типу соціальної організації), де прагнення до вигоди важко віднести до потреб першого типу.

Вся його критика капіталізму виходить з того, що капіталізм зробив інтереси капіталу та матеріальної вигоди головними мотивами людини; вся його концепція соціалізму ґрунтується на тому, що соціалізм – це суспільство, в якому матеріальні інтереси перестають бути основними інтересами людини [4, с. 382].

Завершує розділ про історичний матеріалізм Фромм питанням, що розвиток суспільства відбувається внаслідок суперечностей між виробничими силами (та іншими об'єктивними умовами) та наявною соціальною системою. Якщо спосіб виробництва чи соціальна організація більше заважають, аніж сприяють розвитку наявних виробничих сил, то суспільство перед загрозою занепаду обирає собі такий спосіб виробництва, який відповідає новим виробничим силам та сприяє їх розвитку.

Вся історія людини відзначена її боротьбою з природою. В якийсь момент людина в такій мірі розробить природні джерела виробництва, що антагонізм між людиною і природою нарешті буде втрачений. В цей момент завершиться передісторія людства й розпочнеться власне людська історія. На наш погляд, такий підхід до природи є виключно корисливим і не враховує питання про обмеженість природних ресурсів. І це зрозуміло, адже Маркс розглядає природу як всемогутню й неприступну силу, що повністю чужа людині, тому підкорюючись їй (надаючи їй божественного характеру), людина проявляє свою тваринну природу [5, с. 29]. Відповідно, момент вирішення антагонізму вірогідніше ніколи не настане, оскільки жага людини до розширення виробничих можливостей (що тотожне розширенню варіантів задоволення) ніколи не припиниться. Саме таке розуміння історичного матеріалізму сповідували радянські комуністи, коли повертали руслу річок, засіювали територію кукурудзою тощо. А причиною було одностороннє бачення можливості вирішення нагальних проблем.

Наступним важливим моментом концепції Маркса є питання свідомості, де одразу варто зауважити, що ним повністю ігнорується підсвідома частина людського буття і де він категорично заперечує існування того, що не підвладне фізичному сприйняттю людини [4, с. 385]. І це при тому, що ним підкреслюється виключна властивість вищої форми життєдіяльності на планеті – людини, на відміну від тварин, – самоусвідомлення.

Головною тезою є: «Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість» [4, с. 385]. Більш повно виклад проблеми свідомості Маркс дає у «Німецькій ідеології»: «Громадська структура й держава постійно виникають з життєвого процесу певних індивідів – не таких, якими вони можуть здатися у власному чи чужому уявленні, а такими, якими вони є насправді, тобто як вони діють, матеріально відтворюють... Люди є творцями своїх уявлень, ідей, – але мова йде про дієвих людей, обумовлених певним розвитком їх виробничих сил. Свідомість ніколи не може бути чимось іншим, як усвідомленим буттям, а буття людей є реальний процес їх життя» [4, с. 385].

Фромм щодо цього зазначає, «що для Маркса власне наука й всі здібності людини є частиною виробничих сил, які знаходяться у взаємодії з природою». Таке розуміння цілком вписується в еволюційну теорію Ч. Дарвіна, за якою «позитивні якості» певного виду (витягнення шиї у ланей, через що вони з часом перетворюються на жирафів) виникають в процесі природного добору (коли лані тягнуться до зеленого листя на високих деревах). Виходить, що наслідком ускладнення виробничого процесу є поява нових здібностей у індивіда, який в ньому задіяний, а не навпаки, коли завдяки потенційним можливостям індивіда виробництво стає більш складним і результативним. Виникає питання, яким чином у цілком сформованій системі, людському організмі, з'являється нова потенція для вирішення проблеми соціального характеру, як тільки не зі сфери «можливих ідей». За Марксом каталізатором нових людських здібностей виступає природа та процес взаємодії з нею. Тоді незрозумілим постає момент: для чого людині ускладнювати собі життя, взаємодіючи з природою, адже мета людського буття, за Марксом, індивідуальна свобода, відсутність залежності від природи. Здається, що великий теоретик наукового комунізму, таким чином, сам собі суперечив. Але для себе цю суперечність він вирішував переконанням, що природа у найближчому майбутньому піддасться впливу людини, що допоможе останній перейти до справжнього етапу розвитку людства.

Разом з тим, зауважує Фромм, Маркс ніколи не закривав очі на велику роль ідей в людському розвитку, адже він ніколи не забував, що не лише обставини творять людину, але й власне людина створює обставини [4, с. 386]. «Співпадіння змін обставин і людської діяльності може розглядатися лише як революційна практика» [5, с. 2]. Остання підводить нас до дискусійного поняття марксистської філософії – насилля.

Маркс вбачав перехід до якісно нового етапу розвитку як такого, що визрів у надрах суспільного й політичного життя суспільства, де, відповідно, насилля (якщо воно взагалі потрібне) грає роль останнього поштовху у розвитку, що в основному вже відбулося саме собою. Таким чином, в очах теоретика насилля грало виключно тимчасову роль, а не роль постійно діючого й обов'язкового в процесі переустрою суспільства. В Радянському Союзі ж насилля було інструментом саме вищезазначеного характеру, не тимчасового. Тим не менш, це не дає підставу говорити про перекручування ідеї Маркса, оскільки вже визнання можливості застосування насилля задля виключно благих намірів рівнозначно дає право на визнання його тимчасового, але трохи зтяжненого характеру.

Наступним центральним поняттям марксистської філософії є людина – її природа та її діяльність. Природу людини Маркс розглядав як деяку величину, а не чистий лист паперу; це жива людська істота, що проявляється в різних історичних формах свого існування. Історія є історією людини, самовиразом її в процесі праці й виробництва. Діяльність же людини – це творчий процес, коли індивід виступає активним виробником, а не пасивним реципієнтом. Для розуміння Марксової концепції діяльності важливо зрозуміти його уявлення про взаємовідносини суб'єкта і об'єкта, які знаходяться у нерозривному зв'язку. Кожна річ (об'єкт) може слугувати посиленню власних здібностей суб'єкта. «...Не лише п'ять зовнішніх почуттів, але й так звані духовні почуття (воля, любов) виникають лише завдяки наявності відповідного предмету, завдяки олюдненій природі» [4, с. 390]. Тому потреба чи насолода втрачають свою егоїстичну природу, коли користь перетворилася в людську користь (я могу ставитися до речей лише як людина, коли річ виступає по відношенню до людини в людській формі). Мається на увазі, що людина, вступаючи у людські відносини з предметним світом, ототожнює себе з ним (суб'єкт і об'єкт неподільні), тому для неї немає проблеми втрати чогось (комунізм як позитивне спрощення приватної власності), оскільки все, що належить іншим, належить і мені (повернення людини до самої себе як до суспільної істоти), що тотожне, за Марксом, повернення людської сутності людині і для людини. Таке дієве ставлення до предметного світу Маркс називає «творчим життям».

Незалежність і свобода, за Марксом, ґрунтується на акті самореалізації, що тотожне праці. Остання розглядається як прояв індивідуальності, власних фізичних та психічних сил. Саме тому праця виказує претензії не стільки за несправедливий розподіл багатств, скільки за те, що він перетворив працю у примусову, відчужену, беззмістовну роботу, а тим самим людину – у немічного каліку, що позбавлений власної індивідуальності. Через це мета розвитку особистості – це формування досконалого універсального індивіда, вільного від спеціалізації. Система радянської освіти була цілком побудована на цій засаді і ґрунтувалася на такому баченні людини та праці як прояву її

індивідуальності. Але в погоні за «світлим майбутнім» праця перестала бути проявом індивідуальності, оскільки перетворилася з цілі на засіб. Для з'ясування причин цього явища варто розглянути одне з центральних понять марксистської концепції відчуження.

Відчуження, за Марксом, означає, що людина в процесі освоєння світу не впізнає саму себе як першоджерело, як творця, а світ здається їй чужим. В атеїстичному словнику поняття «відчуження» тотожне слову «гріх»: відмова людини від самої себе, від Бога в самій собі [4, с. 396].

Для Маркса відчуження відбувається в праці та розподілі праці, яка має бути живим зв'язком з природою, створенням нового світу й самого себе. Але з розвитком приватної власності й розподілом праці праця втрачає характер виразу людських творчих сил. Праця й продукти праці набувають самостійного буття, незалежно від волі й планів людини. Тому зрозумілим стає заперечення Марксом приватної власності та розподілу праці в «золоту епоху» історії людства – за соціалізму, оскільки відчуження перетворює індивіда у раба речей.

Разом з тим, розглядаючи невідчужену працю, Маркс говорить не лише про реалізацію людини як індивіда, але й як родової істоти. Тому саме в процесі переробки предметного світу людина вперше дійсно стверджує себе як родову істоту, що означає її розвиток, розгортання необмежених людських можливостей. Звідси випливає, що чим більше людина працює (опановує під себе предметний світ), тим більше вона розвивається й відчуває себе родовою істотою, наділеною безліччю потенцій. Здавалося б, кращого заклику до роботи і не знайдеш. От радянський народ і працював. Розвиваючи кожен свою індивідуальність, він поряд з цим творив без відпочинку матеріальні блага для всього суспільства. І, здається, саме ця безперервність вихолостила початкову ідею саморозвитку. Але в цьому немає провини радянських комуністів; всі підстави для цього закладені в самій марксистській філософії.

Наступною фундаментальною категорією Марксової концепції є соціалізм. Із вищевикладеного стає зрозумілим, що метою останнього є людина. Суттєві елементи соціалізму в тому, що людина бере участь у виробництві, об'єднаному й позбавленому конкуренції; що продукція знаходиться в неї під контролем і не перетворюється на сліпого ідола, що підкорює її собі. Такий погляд категорично виключає можливість вважати соціалізмом таке суспільство, в якому людина є об'єктом маніпулювання з боку бюрократії, навіть якщо ця бюрократія керує всією державною економікою. Це означає, що кожна окрема людина бере активну участь у плануванні й виконанні планів; це означає втілення у житті економічної й політичної демократії [4, с. 404].

Очікується, що в такому не відчуженому й сповненому вільних людей суспільстві індивід буде позбавлений викривлених форм праці, виробництва й споживання; що він стане справжнім творцем

власного життя й зможе зробити своїм головним заняттям життя, а не виробництво засобів життя. Проте тут виникає питання: адже головне життєве заняття – це творча діяльність індивіда, активна позиція по відношенню до оточуючого світу, основним інструментом прояву якого є вільна невідчужена праця. А наслідком останньої є безмірне отримання матеріальних благ. Виходить, що Маркс лише розставив акценти, де перше місце займає мотивація людського життя (саморозвиток), а друге, що є лише наслідком (приємним бонусом праці бога в людині), отримання засобів життя.

Соціалізм у Маркса – це суспільство, яке слугує людським потребам [4, с. 405]. Але його не можна ототожнювати, на думку Фромма, з капіталістичним суспільством, оскільки Маркс чітко розмежував істинні та штучні потреби, де істинні – кореняться в її природі, задоволення яких необхідно для реалізації людини як такої. Проте, з нашої точки зору, такий поділ людських потреб у Маркса є некоректним, оскільки його «штучні» потреби спекулятивно (в чому він звинувачує капіталізм) можна вивести з його «істинних». До останніх він відносить: потребу в їжі, сні, захисті та продовженні себе. Йї насправді без них життєдіяльність неможлива; що створює мотив для маніпулювання індивідом.

Як бачимо, філософська концепція Маркса в якості мотиву містила надзвичайно високу мету – щастя індивіда через його самореалізацію. Але проблемою цієї теорії, з нашої точки зору, є те, що вона знаходиться на одному рівні з усіма іншими концепціями, що відносяться до матеріалізму. Оскільки всі вони оперують одними й тими ж категоріями, лише по-різному розставляючи серед них акценти. Відповідно не можна категорично говорити про фальсифікацію Марксових ідей через те, що, по-перше, його концептуальні засади відносно суспільного розвитку на практиці не виходили за рамки матеріалізму (вихідний мотив у Маркса і комуністів співпадав, але в процесі реалізації ціль перетворилася на засіб); по-друге, марксизм вивернувся у форму капіталізму тому, що у марксизмі жага до життя означала не відчуженість, тобто

прив'язаність до результату (об'єкт неподільний із суб'єктом), а в капіталізмі – жага володіти (тобто споживати), що тотожне прив'язаності до результату (таким чином матеріалізм = матеріалізм).

Перед тим, як оцінити роботу Е. Фромма щодо аналізу Марксової концепції, слід зупинитися на рівнях, в яких може перебувати будь-яке знання. Вчення про них ми знаходимо в давній ведичній філософії, яка розглядає світ як переплетення трьох якостей матеріальної природи – це якості добра, жаги й невігластва. Для кращого розуміння їх можна представити в якості базових психологічних програм, під впливом яких може знаходитися індивід. Так, програма невігластва означає, що індивід не володіє знаннями про матеріальний світ (про існування об'єктивних законів, за якими він функціонує) й живе хаотичним життям; програма жаги означає, що індивід прагне власними зусиллями відкрити істину; програма добра означає, що індивід усвідомлює наявність об'єктивних законів (істин), прагне отримати знання про них й користуватися ними у повсякденному житті. Відповідно, чим більша кількість людей, поведінка яких керована однією й тією ж самою програмою, в той бік і спрямований вектор суспільного розвитку. Так от, про всіх філософів типу К. Маркса можна сказати, що вони керувалися програмою жаги, наслідком чого став тотальний матеріалізм людського існування всієї планети (причому радянські комуністи ідеологічно прагнули змінити вектор розвитку, але не знали як). Е. Фромма ж можна розглядати в ракурсі програми добра, оскільки аналізуючи концепцію К. Маркса, він намагався виокремити чистий мотив піонера-комуніста в теорії про суспільний розвиток, але і його матеріалістичний світогляд не дав можливості вийти за рамки проблеми, розглянути її з іншого рівня. Адже вирішити проблему на рівні, на якому вона була створена, не можливо, про що говорив сам А. Ейнштейн.

Аналізуючи філософську концепцію К. Маркса, при подальших наукових розробках варто звернути увагу на можливу альтернативу суспільного розвитку, аби чистий мотив «щастя індивіда» в процесі життя зберіг свою чистоту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мареев С., Мареева Е. История философии (общий курс). «Фрейдомарксизм» Э. Фромма. – М.: Пресс, 2005. – 487 с.
2. Тарасов А. Наследие Эриха Фромма для радикала конца XX – начала XXI века [Электронный ресурс] // Лекция из цикла «Общественная мысль XX века: практически ценное для политического радикала наших дней», прочитанного в Свободном университете им. С. Курёхина в 1996-1997 годах. – 31 марта 1997. – Режим доступа: <http://radical-xxi.narod.ru/fromm.htm>.
3. Константинов А. Радикальный гуманизм Эриха Фромма [Электронный ресурс]. – 2000. – Режим доступа: <http://www.noogen.su/humanism.htm>.
4. Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – 430 с.; Концепция человека у К. Маркса. – С. 375-415.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений: в 50-ти т. – М.: Политиздат, 1980. – Т. 3. Тезисы о Фейербахе. – С. 2-75.

Рецензенти: Котляр Ю.В., д.і.н., професор;
Євтушенко О.Н., к.політ.н., доцент